

Stefan Wojciechowski

Zasiedlenie szlacheckie w województwie lubelskim w drugiej połowie XVI wieku

Rocznik Lubelski 10, 139-152

1967

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STEFAN WOJCIECHOWSKI

ZASIEDLENIE SZLACHECKIE W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Jak w całej Polsce, tak i w Lubelskiem na początku panowania Piastów „większość ziem pozostawała... w rękach członków wspólnot terytorialnych, opoli, podporządkowanych aparatowi państwowemu”¹, a nieco później „z chwilą umocnienia się państwa ziemie nie objęte własnością panów feudalnych zostały uznane za własność książęcą”². Rycerstwo, w wyniku wypraw wojennych bogacąc się przez łupy i jeńców oraz wskutek obdarowywania dochodami z administracji dóbr książęcych, zawłaszczało posiadłości wolnych chłopów. Jednak najbardziej rosła majątność ziemska stanu rycerskiego przez nadania ziemi ze strony panującego³. Z biegiem lat pewne rody traciły na znaczeniu, inne wysuwały się na czoło. Niższe rycerstwo podciągało się do stanowiska wykształcającej się szlachty. Powstawała też od końca XIV wieku drobna zagrodowa szlachta uprawiająca własnoręcznie niewielkie gospodarstwa rolne⁴.

Cały ten proces w Lubelskiem trudny jest do uchwycenia i odtworzenia, gdyż ubóstwo źródeł do historii czterech pierwszych wieków naszej państwowości w tej ziemi jest niemal wyjątkowe. Najazdy na Lubelskie, powtarzające się co kilka względnie kilkanaście lat, aż do końca prawie XIV wieku, spowodowały ogołocenie tego terenu z dokumentów historycznych. Znane są nieliczne informacje o posiadłościach kościelnych występujących na Powiślu już od XII wieku⁵, o nadaniach na rzecz cystersów nad górną Bystrzycą⁶, na rzecz benedyktynów nad i za Wieprzem w okolicy Łęcznej⁷. Podobnie skąpe źródła zachowały się o nadawaniu prawa magdeburskiego wsiom w Lubel-

¹ *Historia Polski*. Pod redakcją Henryka Łowmiańskiego. T. I, cz. 1. Warszawa 1957, s. 144.

² Tamże, s. 179.

³ Tamże, s. 179.

⁴ Tamże, s. 508.

⁵ *Codex diplomaticus Poloniae Minoris*. Ed. Fr. Piekosiński. Kraków 1876—1905. I, 2 rok 1191 — wsie Pstrągi, Ostrówek, Dobieszów, Bliskowice; I, 44 rok 1257 Tuczyna, Borów, Kosin; rok 1278 Janiszów; II, 388 rok 1223 Świeciechów; II, 476 rok 1277 Głodno, Braciejowice; I, 104 rok 1284 Popowice, Opoka.

⁶ Tamże I, 93 rok 1277 — Paweł z Samborca Awdaniec darował cystersom koprzywnickim Bystrzycę, Sulów, Zakrzew.

⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*. Kraków 1877, I, 3 rok 1252.

skiem w XIV wieku⁸. Trudno zatem na podstawie tak ułamkowych materiałów odtworzyć stan zasiedlania w Lubelskiem przez rycerstwo do XIV wieku. Pełniejszy obraz tego procesu dziejowego można by otrzymać na podstawie księgi uposażeń diecezji krakowskiej, dzieła Jana Długosza z drugiej połowy XV wieku⁹ oraz dokumentów odnoszących się do majątków niektórych rodzin szlacheckich¹⁰. Jednak i Długosz nie dał wystarczającego materiału do rekonstrukcji osadnictwa w Lubelskiem, jako że bardzo wiele miejscowości tylko wymienił, nie podając przy nich żadnych bliższych szczegółów, a ponadto więcej aniżeli 80 miejscowości już w tej ziemi istniejących w ogóle pominął. Dopiero więc źródła zachowane z XVI wieku pozwalają na odtworzenie obrazu stanu osadnictwa w województwie lubelskim¹¹. Opracowana na podstawie tych m. in. materiałów mapa ukazująca województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku przedstawia tylko teren i stan osadnictwa, bez dodatkowych map problemowych i bez omówienia w komentarzu zagadnień osadniczych i gospodarczych¹².

Na województwo lubelskie składały się w XVI wieku trzy powiaty: lubelski, urzędowski i łukowski (ziemia łukowska). Powierzchnia omawianego województwa i stosunki ludnościowe w nim przedstawiały się wówczas następująco:

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność			Odsetek szlachty	
		ogółem	wiejska	w tym szlachta	ogółu ludności	wiejskiej ludności
lubelski	6 666	78 500	63 115	5 067	6,4	8,0
urzędowski	1 929	22 080	19 387	785	3,5	4,0
łukowski	2 089	22 955	20 142	4 678	20,4	23,2
całe województwo	10 684	123 535	102 644	10 530	8,5	10,2

⁸ *Cod. dipl. Pol. Min.* II, 275 Klementowice, II, 602 Bochońska Mała, Brzezice, Ciechanki, Dąbrowica, Janowice, Kolechowice, Leszkowice, Markuszowice, Motycz, Rudka, Serniki, Serock, Sławin, Wierzchoniów, wszystkie w r. 1330.

⁹ J. Długosz *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis. I—III.* Cracoviae 1863—1864 oraz rękopis tego dzieła.

¹⁰ Np. *Archiwum ks. ks. Sanguszków w Sławucie przez Radziszewskiego i Gorczaka.* T. I—II. Lwów 1888; T. V. Lwów 1897; Rękopis nr 60 w Ossolineum dotyczący rodziny Pszonków; rękopisy w Bibliotece im. H. Łopacińskiego w Lublinie; wypisy ks. Kozickiego z zaginionych ksiąg grodzkich i ziemskich lubelskich, przechowywane w PAN w Krakowie.

¹¹ AGAD, Księga poborowa nr 33; *Zróżła dziejowe.* Wydał Adolf Pawiński. T. XIV. *Małopolska.* T. 3. Warszawa 1876; lustracje królewskich z XVI w. w WAPL oraz *Lustracja woj. lub. 1565 r.* Wydał A. Wyczański. Wrocław 1959.

¹² *Atlas Historyczny Polski* ma przedstawić nasz kraj w szczytowym okresie jego rozwoju w drugiej połowie XVI w. Dotychczas ukazały się: 1. *Województwo Płockie ok. 1578 r.* Pod kierunkiem S. Herbsta opracowali I. Gięsztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Zaboklicka i R. Cieśla, Warszawa 1958; 2. *Prusy Królewskie w drugiej poł. XVI wieku.* Oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca. Warszawa 1961; 3. *Województwo lubelskie w drugiej poł. XVI w.* Oprac. S. Wojciechowski, Warszawa 1966. Ponieważ nie mogło ukazać się w formie podobnej do obu pierwszych tomów, dlatego niniejsze ujęcie osadnictwa szlacheckiego w Lubelskiem jest częściowo uzupełnieniem 3-go tomu *Atlasu Historycznego.*

Szlachtę w Lubelskiem w XVI wieku można ująć w 4 grupy: 1. wielkich właścicieli ziemskich posiadających więcej niż 10 łanów (1 łan = 16,8 ha) ziemi ornej, 2. średnich właścicieli mających mniej niż 10 łanów z osiadłymi na nich chłopami, 3. drobną szlachtę mającą około 3 łanów ziemi, ale w przeciwieństwie do obu tych grup poprzednich nie posiadającą chłopów osiadłych na tej ziemi, tylko uprawiającą ją przy pomocy czeladzi, zagrodników a przede wszystkim komorników, 4. szlachtę zagrodową posiadającą mniej niż 3 łany ziemi na jednego właściciela i uprawiającą tę ziemię własnoręcznie. Jak te stosunki wyglądały w cyfrach ukazuje poniższa tablica.

Powiat	Właściciele ziemscy szlachta (osoby) posiadająca				Łany własność szlachty	
	ponad 10 łanów	do 10 łanów	ponad 3 łany bez- kmiece	do 3 łanów szlachta zagrodowa	osiadłej	zagro- dowej
lubelski	49	252	16	687	3 847	375
urzędowski	12	75	6	61	1 214	44
lukowski	8	84	3	839	792	783
razem	69	411	25	1 587	5 852	1 202

Duża więc własność ziemska skupiona była w rękach kilkudziesięciu właścicieli. Rodziny, do których oni należeli, utrzymały się na tym samym poziomie od czasów Długoszowych, zatem przez 100 mniej więcej lat. Do nich należeli Maciejowscy¹³, którzy z okolic Chodla rozprzestrzenili swoje włości nad Wieprz¹⁴, Sobiescy, którzy znad dolnego Wieprza w XV wieku w następnym stuleciu doszli już do majątków w parafiach Bychawka, Chodel i Częstoborowice¹⁵, Gorajscy¹⁶, Pileccy¹⁷, Firlejowie, którzy z okolic Lublina, ze swego rodzowego gniazda Dąbrowicy, weszli w posiadanie dóbr w kolanie Wieprza w parafiach: Baranów, Czemierniki miasto, Kock, ponadto w parafiach Lewartów i Łucka oraz Wilków nad Wisłą, stając się prawdziwie magnacką rodziną¹⁸, Zbąscy w połowie XV wieku osiedli w okolicy Kurowa¹⁹, sięgnęli w lasy na północ nad rzekę Mieninę i oprócz dawnych posiadali dobra w parafiach Mnichów (obecnie Michów) i Rudno²⁰, Ożarowscy i Słupeccy, przedstawiciele najliczniej w XV wieku w Lubelskiem

¹³ J. Długosz *op. cit.*, II, 546.

¹⁴ A. Pawiński *op. cit.*, s. 352, kilka wsi w parafiach Łączna i Nowogród.

¹⁵ J. Długosz *op. cit.* II, 561 i 572; A. Pawiński *op. cit.*, s. 443, 436, 471.

¹⁶ J. Długosz *op. cit.* II, 503, 576; A. Pawiński *op. cit.*, s. 371, 451.

¹⁷ J. Długosz *op. cit.* II, 570; A. Pawiński *op. cit.*, s. 358, 473.

¹⁸ J. Długosz *op. cit.*, I, 200—201, II, 537, 538, 554, 573; AGAD, Ks. pob. nr 33 f. 418 i dalej; A. Pawiński *op. cit.*, s. 359.

¹⁹ J. Długosz *op. cit.*, II, 570—571.

²⁰ AGAD, ks. pob. nr 33 f. 415, 790.

występującego rodu Rawitów²¹, Tęczyńscy, do których należały nadal ogromne posiadłości w powiecie urzędowskim²². Zniknęli na przestrzeni owych stu lat między innymi tylko spośród tych najzamożniejszych: Drzewiccy, Dzikowie, Ciszowscy, Konińscy, Kurozwęccy, Szczekoccy, pojawiły się natomiast nowe rody: Barzych, Brzezickich, Czernich, Górków, Myszkowskich, Orzechowskich, Ossolińskich, Ostrowskich, Suchodolskich, Szamotulskich, Zebrzydowskich i Żyrzyńskich.

Z przeliczenia podanych w tablicy cyfr wynika, że owych 69 właścicieli dużej własności w województwie lubelskim stanowiło zaledwie 3,5% ogółu szlachty lubelskiej żyjącej z ziemi. Ale owe 3,5% rodzin szlacheckich posiadało 37,9% ziemi uprawnej znajdującej się wówczas w rękach szlachty. Przeciętna dużej własności ziemskiej najniższa była w powiecie lubelskim (37,4 łana na 1 właściciela), najwyższa w powiecie urzędowskim (47,5 łana), średnia w ziemi łukowskiej (38,7).

Dla zobrazowania tej warstwy posiadaczy przedstawiamy stan posiadania, aczkolwiek niepełny, czterech rodzin. Zestawiamy tylko ilość posiadanych przez nie miast (z liczbą ich mieszkańców), ilość kmieci osiadłych na ziemi będącej własnością tych czterech rodzin, ilość młynów wodnych oraz innych urządzeń przemysłowych, leżących w ich dobrach. Nie podajemy ilości zagrodników, komorników ani czeladzi, ani też karczem i rzemieślników. Zestawienie to zilustruje również topograficznie stan posiadania dużej własności, bo Tęczyńscy trzon zasadniczy swych posiadłości mieli w okolicy Kraśnika, a więc mniej więcej pośrodku obszaru objętego przez powiaty lubelski i urzędowski, Firlejowie w pobliżu Lublina i na północ odeń (Lewartów i Kock), Zbąscy posiadali dobra w okolicach Kurowa i na terenach leśnych na północ od tego miasta oraz Górkowie, przybysze późniejsi w Lubelskiem, których dobra rozpościerały się w południowych partiach województwa.

Rodzina	miast		rodziny z lud- nością kmie- cych	mły- nów	folu- szów	pił (tar- ta- ków)	rud i hut	ziemi ornej*
	ilość	z lud- nością						
Tęczyński	2	1 591	559	7	1	1	2	288
Zbąski	1	448	159	2	—	—	—	67
Firlej	7	1 542	420	14	1	1	—	302
Górka	1	388	462	5	—	1	2	218

* Łany ziemi ornej osiadłej, bez ziemi folwarcznej.

Musimy jeszcze pamiętać, że w dobrach wielkiej własności ziemskiej istniały już w XVI wieku folwarki. W XV wieku były one jeszcze stosunkowo nieliczne, przynajmniej w Lubelskiem, jak to podaje Długosz w księdze uposażeń, nazywając je folwarkami rycerskimi (*curia militaris*). Zgodnie z zasadami przyjętymi przez Komisję Atlasu Historyczne-

²¹ J. Długosz *op. cit.*, II, 541—542, 545; AGAD, Ks. pob. nr 33 f. 395, 413, 468; A. Pawiński *op. cit.*, s. 348.

²² J. Długosz *op. cit.*, I, 340—341, II, 499—501.

go Polski liczy się na folwarki połowę tej ilości ziemi, którą uprawiali chłopci osadzeni na ziemi szlacheckiej. W danym więc przypadku np. w dobrach rodziny Firlejów, zajmujących 302 łany ziemi ornej osiadłej przez chłopów, było ponadto 151 łanów folwarcznych, uprawianych zarówno przez czeladź dworską, jak i przez chłopów odrabiających pańszczyznę z ziemi osiadłej.

W Lubelskiem niektóre rodziny magnackie pobudowały już przed 1560 rokiem zamki, względnie okazałe budynki mieszkalne, nazywane później pałacami. Wymienić należy spośród nich zamki w Dąbrowicy, Janowcu, Kocku i Lewartowie należące do Firlejów, w Kraśniku Tęczyńskich, w Goraju początkowo Gorajskich, później Górków, w Beżycach i Wojciechowie Pileckich, w Bychawie Myszkowskich, w Bochoćnicy (Małej) początkowo Firlejów, później Górków²³. Ani jedna z tych budowli nie zachowała się do chwili obecnej, po niektórych tylko pozostały resztki lub ruiny (Bochoćnica, Dąbrowica, Janowiec, Wojciechów). Niekiedy znowu jedynie nazwa zamek lub zamczysko (Bychawa, Kraśnik) świadczy jeszcze o przetrwałej o nich pamięci.

Średnia warstwa właścicieli ziemskich (poniżej 10 łanów ziemi ornej na 1 właściciela), dużo liczniejsza od poprzednio omówionej, bo stanowiąca 19,6% ogółu szlachty właścicieli ziemskich, posiadała po 1 — 2 wioski i niewielu poddanych. Jej przedstawiciele nie odgrywali większej roli ani w życiu gospodarczym, ani politycznym. To samo, w jeszcze większym nawet stopniu odnosi się do grupy właścicieli ziemskich posiadających po około 3 łany ziemi ornej, ale bez chłopów poddanych, osiadłych na tej ziemi, lecz uprawiających swoją ziemię przy pomocy rąk najemnej czeladzi względnie komorników i zagrodników. Ta grupa szlachty była nieliczna, stanowiła zaledwie 1,1% ogółu właścicieli ziemskich.

Na ogólną ilość 9947 łanów ziemi uprawnej (łącznie z folwarkami) w całym województwie, do szlachty należało 7277 łanów, tj. 72,8%. Reszta do dobra królewskie, kościelne i miejskie. Z tej ilości 7277 łanów ziemi szlacheckiej 1202 łany posiadała szlachta zagrodowa, własnoręcznie rolę uprawiająca. Na ogólną ilość 2092 szlachciców, właścicieli ziemi, bez członków ich rodzin, było 1587 właścicieli zaliczanych do szlachty zagrodowej. Stanowili więc oni 75,8% ogółu szlachty właścicieli ziemi, z tym, że w rękach szlachty zagrodowej było zaledwie 16,8% ogółu ziemi uprawnej należącej do szlachty. W poszczególnych powiatach proporcje te kształtowały się odmiennie. Z podanej niżej tablicy widać dominującą rolę szlachty zagrodowej w ziemi łukowskiej, gdzie stanowiła ona około 90% ogółu szlachty i dzierżyła w swym ręku niemal połowę uprawnej ziemi szlacheckiej. Tragicznie jednak układały się warunki dla szlachty zagrodowej w powiecie lubelskim, gdzie stanowiła ona 68,4% ogółu właścicieli ziemskich, ale z ogółu ziemi szlacheckiej posiadała zaledwie 8,6%.

Problem osadnictwa drobnej szlachty zagrodowej w województwie lubelskim był uderzający ze względu na przynależność przeszło trzech czwartych ogółu szlachty w tym województwie do warstwy szlachty zagrodowej. To stanowiło niejako specyfikę osadnictwa szlacheckiego w

²³ H. Gawarecki, M. Stankowa *Zamek w Bochoćnicy pod Kazimierzem*. „Przegląd Lubelski”. T. I, 1965.

Powiat	ziemi uprawnej					właściciele ziemskich szlachty			łanów na 1 rodzinę szl. zagrod.	
	ogółem łanów	w tym szlacheckich			w tym łanów szl. zagrod.	ogółem	w tym szl. zagrod.			
		łanów ogółem	%	ogółem			%	właścicieli os.		%
lubelski	5 965	4 369	73,2	375	8,6	1 004	687	68,4	0,54	
urzędowski	1 718	1 301	75,7	44	3,3	154	61	39,6	0,72	
łukowski	2 264	1 607	70,9	783	48,7	934	839	89,8	0,93	
całe województwo	9 947	7 277	72,8	1 202	16,8	2 092	1 587	75,8	0,75	

Lubelskiem i równało je pod tym względem, zwłaszcza zaś ziemię łukowską, z Podlasiem a wysuwało nawet przed niektóre województwa mazowieckie, jak np. płockie²⁴. Już Pawiński przed 80 laty publikując wyciągi z rejestrów poborowych zwrócił uwagę na to zjawisko społeczne i próbował dać wyjaśnienie przyczyn, początków i rozwoju tego procesu polityczno-społecznego. Jego tezę podtrzymywali i podtrzymują późniejsi badacze tego problemu²⁵. W osadnictwie szlachty zagrodowej Pawiński dopatrywał się świadomej, celowej polityki panujących, lokalizujących w pobliżu grodów, przy szlakach drożnych wsie drobnej szlachty zagrodowej, gotowej każdej chwili do ochrony i obrony przed zagrożeniem z zewnątrz. Podstawą do takiego stwierdzenia było istnienie w XVI w. wsi szlachty zagrodowej nad Dunajcem między Sączem i Czchovem, przy szlaku prowadzącym z Węgier do Polski, nad Rabą koło Gdowa oraz na południowej krawędzi Jury Krakowskiej, zawsze w pobliżu jakiegoś kompleksu dóbr królewskich, ewentualnie magnackich bądź kościelnych, pochodzących z nadań monarszych. Pawiński widział jednak niezgodność z tym założeniem układu wsi szlachty zagrodowej w województwie lubelskim²⁶. Ale i tutaj starał się doszukać podobieństwa do nakreślonego przedtem wzorca twierdząc, że "wśród jej rozproszenia może cechy charakterystyczne zatarły się więcej, jakby z pozoru sądzić było można". Widział jednak i tutaj podobieństwo do swojego schematu w rozmieszczeniu wsi szlachty zagrodowej wzdłuż szlaku drożnego Kazimierz — Lublin i dalej na wschód prowadzącego, w usytuowaniu tych wsi w pobliżu grodów Kazimierza i Wąwolnicy i dóbr królewskich w pobliżu tych grodów leżących. Podobnie dopatrywał się w kilku wsiach szlachty zagrodowej koło Parczowa osłony tego starostwa niegrodowego, a we wsiach szlachty zagrodowej położonych na północny zachód od Bełżyc, osłony drogi Wąwolnica — Bełżyc — Lublin. W

²⁴ Województwo Płockie..., s. 60, 61, 66—69.

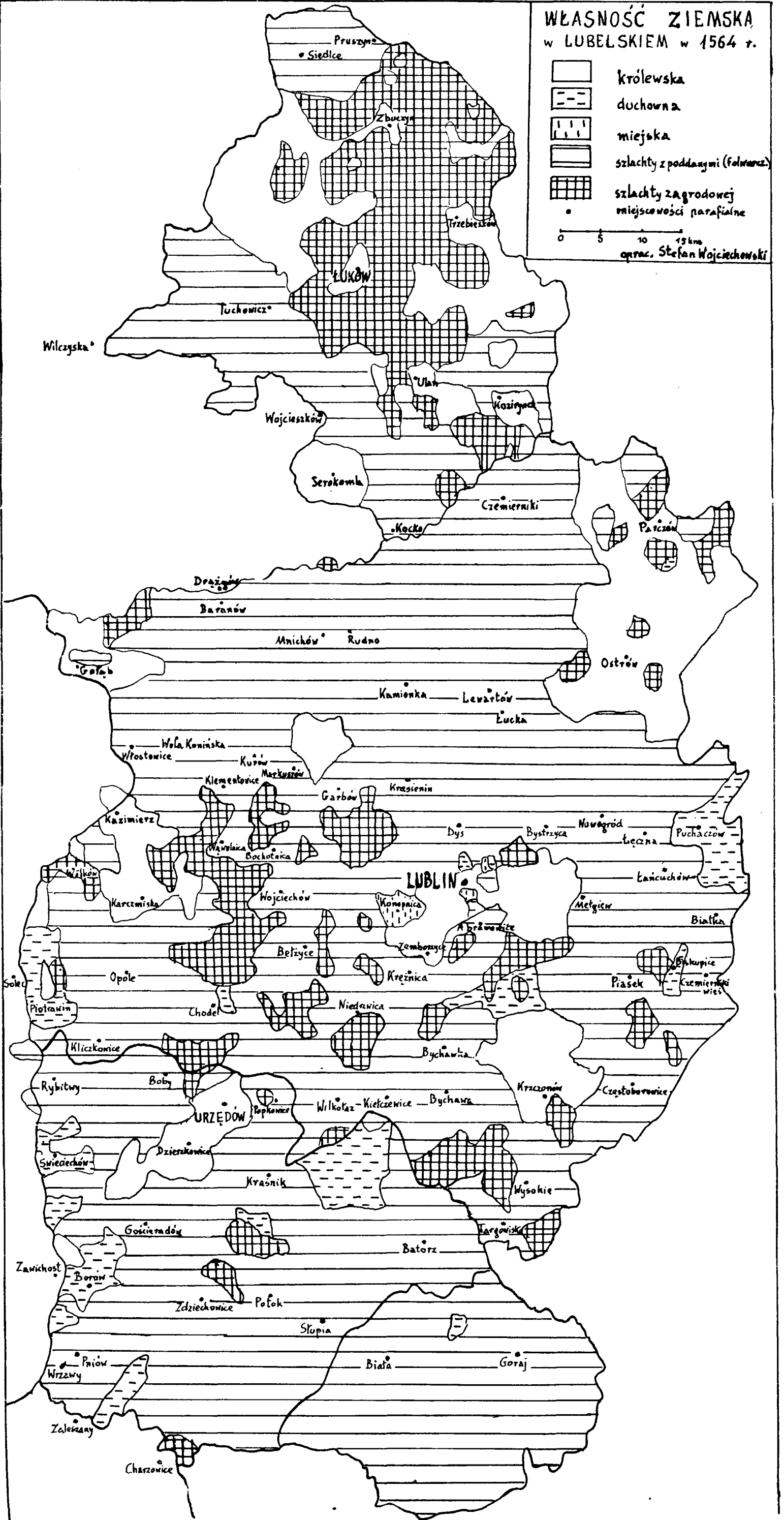
²⁵ A. Pawiński op. cit., s. 101—107; K. Tymieniecki *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*. Warszawa 1921; W. H. Gawarecki *Przywileje i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielane miastom woj. płockiego*. Warszawa 1928; J. Wiśniewski *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.* W: *Acta Baltico-Slavica*. Białystok 1964; M. Biernacka *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*. Wrocław 1966.

²⁶ A. Pawiński op. cit., s. 104.

WŁASNOŚĆ ZIEMSKA w LUBELSKIM w 1564 r.

- królewska
- duchowna
- miejska
- szlachty z poddanyami (folwarcz)
- szlachty zagrodowej
- miejscowości parafialne

0 5 10 15 km
oprac. Stefan Wojciechowski

ziemi łukowskiej Pawiński²⁷ nie mógł dojrzeć konstrukcji swojego schematu zgrupowania wsi szlachty zagrodowej wokół grodu. Z rozmieszczenia tych wsi na wschód od Łukowa (na zachód rozciągały się dobra królewskie i szlachty folwarcznej) wnosił, że „swojego czasu ziemia łukowska będąca na kresach wyciągnęła się całą linią obronną od wschodu, skąd zagrożona być mogła”. Istotnie, analiza rozmieszczenia ziemi szlacheckiej w województwie lubelskim, szczególnie zaś zestawienie obszarów należących do szlachty zagrodowej z konfiguracją geomorfologiczną terenu, siecią hydrograficzną, zalesieniem i układem sieci drożnej, może w niektórych przypadkach przynieść potwierdzenie tezy Pawińskiego odnośnie osadnictwa szlachty zagrodowej. Lubelskie w północnej części Wyżyny Lubelskiej, więc na południe od linii Puławy — Dys — Łęczna, od dawien dawna było z rzadka porośnięte lasami. Kiedy na tym obszarze rozciągał się jeszcze step, przywędrował tutaj człowiek i nie dopuścił już do wkroczenia nań zwartego lasu, starał się raczej utrzymać pierwotne zalesienie parkowe²⁸. Najstarsze drogi prowadzące ze wschodu na zachód przechodziły początkowo wzdłuż południowej krawędzi Wyżyny Lubelskiej (Czerwień — Sutiesk — dolina Poru — Biała — Zawichost), później, po wyrośnięciu Lublina do rangi lokalnej metropolii i Chełma na stolicę księstwa, drogi prowadziły przez Lublin i tu się rozgałęziały na szlaki: 1. północno-zachodni mazowiecki, 2. zachodni przez Wąwolnicę i Kazimierz, 3. południowo-zachodni krakowski przez Bełżyce, Urzędów, Dzierzkowice, Gościeradów, Zawichost. Lubelskie wraz z ziemią łukowską stanowiło część Małopolski. Położone na prawym brzegu Wisły broniło zachodnich terenów tej dzielnicy od niebezpieczeństwa ze wschodu i północy. Prusowie, Jaćwież, Litwa, Ruś i Tatarzy raz po raz najeżdżali na Lubelskie aż do końca niemal XIV wieku. Jeżeli istotnie osadzanie szlachty zagrodowej na działkach wielkości działek chłopskich, bo jednołanowych, miało cele obronne na oku, powinna była szlachta zagrodowa panować nad szlakami drożnymi. Możliwe, iż zwyczajem odmienne od powszechnie przyjętych przez rycerstwo: maszerowania utartymi szlakami i staczenia bitew w otwartym polu itp., jakie stosowali najpierw Prusowie, później Jaćwież, Ruś, Litwa, a szczególnie Tatarzy, tj. posuwanie się lasami, atakowanie z zasadzki i wypadanie na upatrzony gród czy osiedle, był w Lubelskiem przyczyną usytuowania wsi szlachty zagrodowej nie tylko wzdłuż dróg, jak to miało miejsce w Sandeckiem czy Krakowskiem, ale właśnie wśród lasów, nawet na zapleczu grodów i obszarów zagospodarowanych. Chodziło zapewne nie tylko o obronę, lecz również o strażowanie i uprzedzanie o grożącym nпадzie czy niebezpieczeństwie. Osadzanie szlachty zagrodowej w Lubelskiem musiało dokonać się istotnie jeszcze w XIV wieku, najprawdopodobniej za panowania Kazimierza Wielkiego. Łokietek wiązał jeszcze razem dzielnice i bronił jedności państwa. Kazimierz już patrzył dalej,

²⁷ A. Pawiński *op. cit.*, s. 106.

²⁸ S. Wojciechowski *Krajobraz dawnej ziemi lubelskiej w rozwoju historycznym*, 1929. Rękopis dysertacji doktorskiej złożony w dziekanacie d. wydz. filozoficznego U.J. w Krakowie.

a skierowawszy wzrok ku Litwie i Rusi mógł być osadźcą dla drobnej szlachty, która tą drogą chciała utrzymać się wśród herbowej braci²⁹.

Stara droga od Rusi na Lublin (i Kraków) w XIV wieku prowadziła od doliny rzeki Poru. Przy tej to drodze stróżowali rycerscy ludzie osadzeni w Tarnawce, Pickowicach (obecnie Stara Wieś), Kozarowie, Wilczopolu. Podobnie było przy szlaku chełmskim, przy którym występowały osiedla szlachty zagrodowej w Brzeżicach, Trębicach, Wygnanowicach i w Długiem. Dalszym zabezpieczeniem dróg prowadzących przez Lublin były na pewno wioski szlacheckie leżące między Lublinem a Kazimierzem, przez który prowadził stary szlak na zachód oraz między Lublinem a Zawichostem, przez Beżyce, Urzędów. Nieco na uboczu, na wschód od tego ostatniego szlaku leżała wieś Sobieszczany, która w XVI wieku liczyła 44 rodziny szlachty zagrodowej, ale wcześniej prawdopodobnie i ona musiała mieć zadanie obronne w stosunku do drogi krakowskiej.

W ziemi łukowskiej osiedlanie szlachty zagrodowej musiało nastąpić w tym samym czasie, co i w powiecie lubelskim, więc jeszcze w XIV wieku. Zachował się, niedawno opublikowany³⁰, bardzo interesujący dokument rzucający błysk światła na początki osadnictwa szlacheckiego w Łukowskiem. Biskup krakowski Wojciech erygując nową parafię w Zbuczynie na terenie dotychczasowej parafii łukowskiej, wyliczył w dokumencie wystawionym 10 lipca 1418 roku miejscowości pozostałe przy starej parafii łukowskiej. W XVI wieku na obszarze pozostawionym w 1418 roku przy parafii w Łukowie istniały prócz parafii macierzystej jeszcze trzy inne: w Trzebieszowie, Ulanie i w Kozimryнку. Pośród 36 miejscowości w parafii łukowskiej w 1418 roku było jedno miasto, 9 wsi szlacheckich z osiadłymi na roli chłopami, 2 wsie z chłopami i szlachtą zagrodową oraz 24 wsie zamieszkałe wyłącznie przez szlachtę zagrodową. To osadnictwo szlacheckie na początku XV wieku było, jak widać z podanej w dokumencie ilości rodzin w każdej wiosce, jeszcze bardzo młode i dopiero się rozwijało. Zestawienie ilości rodzin w nich osiadłych na początku XV wieku ze stanem w roku 1564 doskonale ilustruje przede wszystkim proces rozwojowy tego osadnictwa na przestrzeni półtora wiekowej, ponadto jest dowodem, iż osiedlenie szlachty zagrodowej na tym terenie musiało nastąpić niedługo przed 1418 rokiem. W tym bowiem roku jeszcze 6 wsi to osiedla jednodworcze (Dębowica, Oprza, Białka, Stoczek, Sobole, Gołąbki, Jeziory), pięć zaś liczących więcej niż dwie rodziny w ciągu owych 150 lat podzieliło się na dwie, trzy a nawet pięć miejscowości, pomnażając znacznie także ilość zamieszkujących je rodzin. I tak Radomyśl z 2 rodzinami w roku 1418, w roku 1564 to już dwie wioski z 11 rodzinami, Szczygły miały 4 rodziny i podzieliły się na 3 wsie z 10 rodzinami, Rozwadów miał 5 rodzin, a później w 3 wsiach o tej nazwie siedziało 16 rodzin, w Jastrzębiach były 3 rodziny, a w 1564 roku było już 5 wsi z 27 rodzinami. Nawet jedna wieś Krasusza

²⁹ Wprawdzie jeszcze W. Smoleński (*Drobna szlachta w Królestwie Polskim*. Warszawa 1885) wywodził osadnictwo drobnoszlacheckie w ziemi łukowskiej z Mazowsza, czego nie neguje, później zaś Tymieniecki w cytowanej wyżej pracy datuje to osadnictwo na wiek XV a Gawarecki W. H. na czasy unii polsko-litewskiej, mimo to przyjmuję, że w Lubelskiem osadnictwo to musiało sięgać jeszcze XIV w.

³⁰ St. Kuraś *Zbiór dokumentów małopolskich, 1257—1420*. Wrocław 1962.

w roku 1418 bez szlachty zagrodowej, z 4 chłopami w niej osiadłymi, w roku 1564 nie miała żadnych chłopów tylko 25 rodzin szlacheckich w 6 wioskach o tej samej nazwie. Ta niewielka ilość rodzin zamieszkujących je w roku 1418 wskazuje wyraźnie, że wioski te, jednodworcze jeszcze, mogły wówczas liczyć mniej lat niż jedno ludzkie pokolenie. Gdyby bowiem więcej ich liczyły, drugie pokolenie dorosłe przy rodzicach byłoby już założyło samodzielne gospodarstwa. Ten naturalny proces dokonał się w ciągu 150 lat i zwiększył ilość rodzin w wioskach szlacheckich w Łukowskiem zgodnie z prawem rozwojowym. Najsilniejszy przyrost obserwujemy w 3 wioskach jednodworczych: Dębowica w 1564 roku rodzin 8, Sobole i Stoczek (obecnie Stok) po 9 rodzin. W innych ilość rodzin zwiększyła się przeciętnie dwu- a nawet czterokrotnie.

Jeżeli wśród wsi pozostałych w roku 1418 przy parafii łukowskiej 24, tj. dwie trzecie stanowiły wioski szlachty zagrodowej, wnosić wolno, że w nowej parafii Zbuczyn stosunki układały się pod tym względem identycznie. Zakładając, że w roku 1418 w ziemi łukowskiej istniały, prócz parafii w Kocku i Tuchowiczu, dwie wymienione w cytowanym dokumencie: Łuków i Zbuczyn, porównajmy ilość miejscowości w każdej z nich. Łukowska liczyła na początku XV wieku 35 osiedli, nie wiemy jednak, ile ich miała parafia Zbuczyn. W roku 1564 w parafiach Łuków, Ulan, Trzebieszów i Kozirynek, czyli na obszarze pierwotnej jednej parafii Łuków było łącznie 134 osiedli, w tym 79 czysto szlacheckich oraz 8 częściowo przez szlachtę zagrodową zamieszkałych. Wskazuje to na prawie czterokrotny przyrost liczby osiedli w ciągu 150 lat na tym obszarze, a nieco większy niż trzykrotny osiedli szlachty zagrodowej. Zastosowując identyczne jak w parafii łukowskiej przeliczenia do parafii zbuczynskiej, na obszarze której w roku 1564 istniały dwie nowe: Siedlce i Pruszyń, otrzymamy następujące dane: na tym obszarze w roku 1418 mogło być 24 miejscowości, w tej liczbie 16 wsi szlachty zagrodowej, skoro w roku 1564 istniały tutaj 92 osiedla, wśród nich zaś 56 wsi szlachty zagrodowej.

Trzeba jeszcze zwrócić uwagę na dysproporcje w nadzieleniu szlachty zagrodowej ziemią w poszczególnych powiatach województwa lubelskiego. I tak pośrodku województwa istniało silne rozdrobnienie ziemi szlachty zagrodowej, istniała przewaga ilości rodzin nad ilością łanów ziemi do nich należącej. Inaczej mówiąc była dużo większa ilość rodzin aniżeli łanów ziemi, a tym samym na jedną rodzinę przypadało (średnio) ziemi dużo poniżej jednego łana. W powiecie urzędowskim, gdzie szlachta zagrodowa nie stanowiła większej grupy społecznej, panowały pod tym względem bardziej wyrównane stosunki. Natomiast w ziemi łukowskiej istniała w niektórych wsiach szlacheckich nawet przewaga ilości łanów ziemi nad ilością rodzin. Można zatem, bez szczegółowszego szukania genezy osadnictwa szlachty zagrodowej w mrocznych i trudnych do rozszyfrowania początkach tegoż osadnictwa w województwie lubelskim stwierdzić: osadnictwo szlachty zagrodowej w powiecie lubelskim, jako najwcześniejsze, na pewno już w połowie XIV wieku powstałe, popadło w XVI wieku w stan krytyczny. Nastąpił tu silny przyrost liczby rodzin, z latami więc w ślad za tym rozdrobnienie dziedzicznych działek, malejących coraz bardziej, aż po roku 1564 skurczyły się one do 0,54 łana

średnio na jedną rodzinę. W powiecie urzędowskim średnia ta wynosiła więcej, bo 0,72 łana na jedną rodzinę.

Degenerację osadnictwa drobnoszlacheckiego, tego korzystnego politycznie u jego początków procesu społecznego, można w pewnym zakresie uchwycić w powiecie lubelskim. Odnosnie 23 miejscowości zamieszkałych wyłącznie, względnie w przeważającej większości przez szlachtę zagrodową, posiadamy porównywalne dane z drugiej połowy wieku XV³¹ oraz z drugiej połowy XVI wieku. Na przestrzeni niemal 100 lat 9 z tych wsi utrzymało się prawie bez zmian w ilości mieszkańców (Moszenki, Moszny, Poniatowa, Sieprawki, Sługocin, Świdno, Tarnawka, Tomaszowice, Wysokie w parafii Garbów), 7 nieco wzrosło (Drzewce, Kłodnica Niższa, Ługów, Niebrzegów, Niezabitów, Węglno, Wronów) i 7 wydatnie podupadło (Bronice, Ćmiłów, Dominów, Giszowice, Kozarzów, Pickowice, Sieprawice). Proces ten posuwał się naprzód z latami. Jedną z największych wsi szlachty zagrodowej, Pickowice (obecnie Stara Wieś), która w XV wieku miała 64 właścicieli a 47 w 1564 roku, w roku 1626³² już tylko 41. W powiecie tak lubelskim, jak i urzędowskim malała więc coraz bardziej z biegiem czasu ilość zarówno szlachty zagrodowej, jak i ilość wsi przez tę szlachtę zamieszkałych. Na początku XX wieku³³ istniało jeszcze na tym terenie 7 miejscowości, w których mieszkała szlachta zagrodowa, a mianowicie: Giełczew (na terenie której w XVI wieku istniała wioska szlachecka Borzęcinek), Łubki, Łychów, Niezabitów, Słotwiny, Stara Wieś (dawne Pickowice) i Tarnawka.

Powiat	Wsie szlachty zagrodowej								
	ilość ogólna	z przewagą ilości rodzin nad ilością łanów ziemi		w tym ze znaczną przewagą ilości rodzin nad ilością łanów ziemi		ilość rodzin równa ilości łanów ziemi		przewaga ilości łanów nad ilością rodzin	
		ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
lubelski	94	66	70,2	28	29,8	22	23,5	6	6,3
urzędowski	15	7	46,6	2	13,3	5	33,3	3	20,0
łukowski	141	63	44,6	—	—	47	33,3	31	21,9
razem	250	136	54,4	30	12,0	74	29,6	40	16,0

W ziemi łukowskiej średnia posiadania ziemi na jedną rodzinę szlachty zagrodowej wynosiła w XVI wieku 0,93 łana. Tutaj jednak już od początku osadnictwa szlachty zagrodowej usiłowano zapobiec rozdrabnianiu działek. Nie dzielono mianowicie posiadłości jedno, a tym bardziej półłanowej między spadkobierców, lecz wspólnie kilku właścicieli ją upra-

³¹ J. Długosz *op. cit.*

³² *Rejestr poborowy województwa lubelskiego z 1626 i 1620 r.* Opr. J. Kolasa i K. Schuster. Wrocław 1957.

³³ *Spravočnaja knizka lublinskoj guberni.* Lublin 1905.

wiało i dochód między siebie dzieliło. Tego rodzaju praktyki zauważył na Podlasiu Aleksander Jabłonowski³⁴ pisząc: „podzielność ziemskiej własności do minimum przy żywym usiłowaniu zapobiegania jej następstwom niepożądanym przez utrzymywanie w mocy zwyczajów uczestnictwa...”³⁵. Owo uczestnictwo, zwane czestnictwem w rejestrach poborowych powiatu łukowskiego, polegało „na niepodzielnym posiadaniu ziemi przez całe grupy osób niekoniecznie nawet ściślej związanych węzłami rodzinnymi”³⁶.

Identyczne stosunki istniały i w ziemi łukowskiej³⁷. W rejestrze poborowym z roku 1580 wyraźnie rozróżniano, jeżeli ktoś płacił pobór od siebie i swych sąsiadów od przypadków opłacania „z uczestnikami swymi”. Wsie uczestnicze w Łukowskiem pod koniec XVI wieku wymieniane są: Błażeje Strzelce, Domanin Gąsiory, Iwanow Kijki, Izdebki Guzy, Jedwi, Jeziory, Karwów, Niewęgłosz, Paskudy, Rozwadów Majnoty, Ryszki, Świdry Wielkie, Szaniawy Matysy, Szaniawy Salomony, Szczygły Stare, Tchorzow Szlachecki. Silna rozrodczość szlachty zagrodowej w Łukowskiem powodowała szybki przyrost ilości wsi szlacheckich z uczestnikami, skoro bardzo dokładny rejestr poborowy z roku 1620³⁸ przekazując stan, jaki wówczas istniał we wsiach szlacheckich w ziemi łukowskiej, podaje, że było tam wówczas 139 wsi szlachty zagrodowej, z nich zaś, aż w 129 istnieli „częścnicy”. Nie widać zatem spadku ilości wsi szlacheckich w tym powiecie, odwrotnie na przestrzeni 60 lat przybyło ich jeszcze 4, notuje się natomiast ogromne zwiększenie ilości wsi czestnicznych: z 16 do 129. Może właśnie dzięki utrzymaniu się przez długi czas na tym terenie „częstnictwa” wśród łukowskiej szlachty zagrodowej nie zmniejszyła się ilość osiedli szlacheckich. Wytworzyła się tutaj niejako stabilizacja stosunków osadniczych, przetrwała ona tutaj przez cały wiek XIX, wpływając decydująco na żywotność powstania styczniewego na tym obszarze. Wsie szlachty zagrodowej w Łukowskiem nie zniknęły tak, jak w dawnym powiecie lubelskim, ale utrzymały się nawet do ostatnich lat³⁹.

³⁴ *Źródła dziejowe XVII. Polska XVI w. T. XI, cz. III. Podlasie* (opis). A. Jabłonowski. Warszawa 1910.

³⁵ Tamże, s. 54.

³⁶ Tamże, s. 61. Porównaj również: S. Ciszewski *Mazowiecki sibrat, mazowiecka część i mazowiecka szlachta cząstkowa*. „Prace Etnologiczne” T. I. Warszawa 1925.

³⁷ A. Pawiński *op. cit.*, s. 408—431.

³⁸ *Rejestr poborowy...*, s. 164—196.

³⁹ O rozwarstwieniu i zanikaniu wsi szlachty zagrodowej w Królestwie Polskim pisał T. Łuniewski *Drobna szlachta. Przyczynek do poglądu na stan ekonomiczny i potrzeby małej własności ziemskiej w Królestwie Polskim*. Warszawa 1892.

РЕЗЮМЕ

Скупые источники не позволяют воссоздать полную картину дворянского (рыцарского) заселения в Люблинском воеводстве до XVI века. Дворянство в Люблинском воеводстве в XVI веке можно

делить на следующие группы: 1) большие владельцы земли, имеющие свыше 10 „ланов” нашли (1 „лан” — 16,8 га); 2) средни дворянство, владельцы земли ниже 10 „ланов” с осевшими на этой земле крестьянами; 3) мелкое дворянство, имеющее до 3 „ланов” земли, обрабатываемой челядью, безземельными крестьянами и жильцами снимающими угол; 4) малоземельное дворянство с имениями менее 3 ланов земли, обрабатываемой собственноручно. Люблинское воеводство в XVI веке состояло из 3 повятов, территорию которых и отношения ее жителей показывает первая таблица, количество дворянских имений согласно вышеперечисленным группам дворянства подает вторая таблица. К большим владельцам принадлежали, например, семьи Фирлеев, Горайских, Мацеёвских, Ожаровских, Пилецких, Собеских, Тенчинских и Збонских. Самые большие дворянские имения находились в Ужендовском повяте. Имущественное положение больших владельцев показано на примере 4 магнатских семей Фирлеев, Гурков, Тенчинских и Збонских.

Из общего количества 9 947 „ланов” пашни в Люблинском воеводстве дворянству принадлежало 7 277 „ланов”, остальная часть принадлежала королю, духовенству и городам. Дворян — владельцев земли было 2 092, в этом 1 587 малоземельных дворян (75,8%). Эта масса малоземельного дворянства имела только 16,8% возделываемого ареала, который находился в руках дворянства. Но и в этом отношении были большие диспропорции между повятами. Итак, в Луковском повяте малоземельное дворянство составляло около 90% всего дворянства и владело около 50% возделываемой земли, в то же время в Люблинском повяте малоземельного дворянства было 68,4% с 8,6% земли. Причиной такого большого накопления осадничества малоземельных дворян в Люблинском воеводстве была политика правителей, которые стремились к обеспечению территорий, расположенных на восток от Вислы, перед неприятельскими нападениями с востока и севера. Поселение дворян (шляхты) на этой территории началось в XIV веке при Казимире Великом. Направления этих поселений были намечены старыми путями из Руси на запад (более старый путь от Червеня через Сутеск в долину реки Пор на Завихост более поздний — от Холма через Люблин, Вонвольницу и Казимеж). Развитие осадничества малоземельных дворян на протяжении 150 лет показано путем сравнения состояния этого осадничества в 1418 г., когда была разграничена „парафия” (церковный приход) в Лукове от парафии в Збучине, и в 1564 г. на этой же территории. Из анализа документа 1418 года следует, что мелкодворянское осадничество в Луковском повяте началось лишь во второй половине XIV века.

Малоземельное дворянство в Люблинском повяте в XVI в. имело в среднем пол-„лана” пашни на 1 семью, в то же время в Луковском повяте — 1 лан. Осадничество мелкого дворянства уменьшалось в Люблинском и Ужендовском повятах, становилось меньше количество этих дворян и количество деревень, в которых жили малоземельные дворяне (шляхта загорода), хотя еще в начале XX в. было в этих повятах 7 деревень и сел, где жили малоземельные дво-

ряне. В Луковском повете сильно населенном малоземельным дворянством это положение удержалось до половины XX века, влияя решительно еще в XIX веке на активность жителей этого повета в январьском восстании.

RÉSUMÉ

Les sources tout incomplètes ne nous laissent pas présenter une image détaillée du placement de la noblesse (de la chevalerie) au terrain du palatinat de Lublin d'avant le XVIe siècle. On divise la noblesse de cette province au XVIe siècle en quatre groupes:

- 1) les grands propriétaires fonciers possédant plus de 10 charrues de terre arable (une charrue correspond à 16,8 hectares d'aujourd'hui);
- 2) la noblesse moyenne, possédant moins de 10 charrues avec les paysans attachés à cette terre;
- 3) la noblesse n'ayant que 3 charrues de terre cultivée par les domestiques, les cloiers et les métayers;
- 4) la petite noblesse ne possédant que trois charrues de terre cultivée par elle-même de ses propres mains.

Le palatinat de Lublin au XVIe siècle se composait de trois arrondissements, dont la superficie et les rapports démographiques sont illustrés par le schéma No 1, pendant que le tableau No 2 présente la quantité de biens de la noblesse divisés, en groupes sus-dits.

Aux grands propriétaires fonciers appartenaient les familles nobles de Firlej, de Gorajski, de Maciejowski, d'Ożarowski, de Pilecki, de Sobieski, de Tęczyński, de Zbąski. Les plus grandes fortunes de noblesse se trouvaient au terrain de l'arrondissement d'Urzędów. L'état de possession de grands propriétaires est présenté sur l'exemple de quatre familles nobles: de Firlej, de Górka, de Tęczyński et celle de Zbąski.

Au total de 9947 charrues de terre arable dans la voïvodie de Lublin la noblesse en possédait 7277, le reste appartenait au roi, au clergé et aux villes.

Quant aux propriétaires — nobles il y en avait 2092 et dans ce nombre la petite noblesse comptait 1587 (75,8%).

Cette masse de la petite noblesse ne possédait que 16,9% de terre arable restant à la possession de la noblesse.

Mais dans ce cas-là il existait une grande disproportion entre ces deux arrondissements: dans la région de Łuków la petite noblesse constituait à peu près 90% du nombre total de la noblesse et possédait entre ses mains à peu près 50% de terre arable cultivée par la noblesse, pendant que dans l'arrondissement de Lublin la petite noblesse constituait 68,4%, mais elle ne possédait que 8,6% de terre.

La cause d'une si dense location de la petite noblesse dans la voïvodie de Lublin c'était la politique royale tendant à protéger des terrains situés à l'est de la Vistule contre les incursions ennemies de l'est et du nord.

La location de la petite noblesse sur ce terrain a été inaugurée au XIV-e siècle, c'est-à-dire sous le règne de Casimir le Grand.

C'étaient les vestiges des routes anciennes de la Ruthénie vers l'ouest (la plus ancienne menait de Czerwień par Sutiesk et la vallée de Por vers Zawichost et l'autre, plus récente, se traçait de Chełm par Lublin, Wąwolnica et Kazimierz) qui marquaient en même temps les direction de cette location.

L'épanouissement de la location de la petite noblesse durant 150 ans est présenté par rapport au placement de cette location de 1418 lors de la séparation de la paroisse de Łuków de celle de Zbuczyn et aussi en 1564 sur le même terrain.

De l'analyse du document de 1418 il résulte, que la location de la petite noblesse dans la région de Łuków, n'a commencé que dans la deuxième moitié du XIV-e siècle.

La petite noblesse de l'arrondissement de Lublin au XIV-e siècle ne possédait moyennement qu'une demi-charrue de terre arable pour une famille, pendant que dans l'arrondissement de Łuków la moyenne était une charrue pour une famille. La location de la petite noblesse diminuait dans les arrondissements de Lublin et d'Urzędów de même que la quantité de cette noblesse et le nombre des campagnes habitées par elle, bien qu'au commencement du XX-e siècle il y eût dans les susdits arrondissements sept villages, où vivait le petite noblesse.

Dans la région de Łuków, densément habitée par la petite noblesse cet état de chose se maintint jusqu'à la moitié du XIX-e siècle, ce qui avait visiblement influé l'activité intense sur ce terrain de l'insurrection de 1863—1864 (dite l'insurrection de Janvier).